

ДЕПУТАТСЬКІ ЗНАЧКИ В СИСТЕМІ ФАЛЕРИСТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ (спроба дослідження візуальних персоніфікованих комунікативних значків за регіонами)

Стаття присвячена проблемі необхідності всебічного вивчення такого виду фалеронімії як депутатські значки. У дослідженні розглядаються питання історії та класифікації фалеронімії з найдавніших часів і до сьогодення. Автор вперше здійснив спробу поставити питання і дослідити окремі етапи історії та процеси становлення візуальних комунікативних значків в Україні як особливого різновиду історичних джерел.

Історія нашої держави у радянський її період відбилася у численних документах, великих джерельних комплексах, які зберігають в хронологічній послідовності інформацію щодо життєдіяльності країни, її громадян у найрізноманітніших її проявах. Одночасно, поряд з численними джерелами, історичні відомості та численні факти несуть речові пам'ятки історії. Їх достатньо велика кількість зафіксована в інформації таких надзвичайно цікавих фалеристичних джерел, як ордени, пам'ятні, ювілейні, нагородні медалі та знаки, а також знаки вирізнення¹ та знаки, або як ще їх називають у побуті – значки². Це, перш за все, зазвичай стосується джерел такої важливої складової фалеристичної науки, як нагородна система.

Якщо використовувати вартісну шкалу фалеронімії³, то у дореволюційний період (з петровських часів до 1917 р.) їх можна представити та вивчати за такими видами: 1.Орденські знаки; 2.Нагородні портрети; 3.Нагородні хрести; 4.Знаки відзначення та вирізнення⁴.

Отже, саме тоді закладено основу для появи різного ступеня

і суспільного значення знаків – значків, що стали носіями інформації щодо окремої особи, її приналежності до правлячого класу, організації, стану. До фалеристичного джерельного матеріалу слід включити також носія знаку – нагородну зброю. Досліджуються прикріпленні до неї орденські відзнаки (наприклад, шпага з хрестом Ордена св. Георгія IV ступеня, з 1913 р. – Георгіївська зброя).

У пореволюційні роки з вже перелічених вище видів нагород в якості окремої підгрупи виділяють знаки особливої відзнаки – медаль «Золота Зірка» Героя Радянського Союзу, золота медаль «Серп і Молот» Героя Соціалістичної Праці, знаки лауреатів Ленінської і Державної премії⁵, а також Почесну революційну зброю із знаком Ордена Червоного Прапора на ефесі⁶. На це ми вказуємо у зв'язку з тим, що вони пізніше стали складовими знакової системи багатьох значків.

У відповідності до Закону України «Про Державні нагороди України»⁷, поряд з орденами, враховано й інші особливі групи фалеронімів: знак особливої відзначення – медаль «Золота Зірка» Героя України, знаки до почесних звань України.

Прикладом іншої класифікації першої з груп нагородного комплексу орденів є групування нагород СРСР в «Загальному положенні про ордени, медалі і почесні звання СРСР» (Указ Президії Верховної Ради СРСР від 3 червня 1979 р.)⁸. Тут виділено медалі для нагородження за трудові та воєнні заслуги, за вирішення важливих народногосподарських завдань СРСР, для багатодітних матерів, за заслуги при виконанні громадянського та службового обов'язку і т. д.⁹

Відповідні символи з цих відзнак знайшли своє застосування у ювілейних випусках значків, пам'ятних їх різновидах з певною модифікацією.

В залежності від завдання дослідження науковці можуть обирати в загальному блоці численних фалеронімів окремий їх різновид, скажімо службові знаки, до яких належать значки депутатів рад всіх рівнів, починаючи від значків депутатів Верховної Ради, службові значки та значки – візитки, які свідчать про отриману освіту. Однак, при цьому необхідно

брати до уваги той факт, що принципи та засоби класифікації та групування за окремими видами завжди повинні бути добре вмотивовані та обґрунтовані. Дослідження нагрудних знаків відбувається за формальною ознакою (зовнішній вигляд, форма, контур: зірка, прапор, хрест, ромб, стрічка певних кольорів тощо); за металом виготовлення (золото, срібло, латунь, бронза тощо), за способом і правилами їх кріплення до одягу (на колодці, стрічці, штифті, лівому чи правому боці грудей або на лацкані і т. д) – все це передбачає доскіпливе вивчення як всіх знаків, включених до комплексу, так і обґрунтування хронологічних меж її дослідження з розмежуванням його на окремі періоди.

Методика фалеристичного дослідження вимагає не тільки вивчення знаку як такого. Йдеться про його форму, розшифровку і пояснення, передану графікою символіки, хто, коли і для відзначення якої події їх випустив (місце карбування) або який суспільний чи службовий статус особи, яка його носить. Супутні документи до відзнак (матеріали про проведення конкурсу на кращий знак, ескізи, описи, статути) надають науковцям інформацію вагомого значення. Цей матеріал дозволяє робити висновки щодо появи різновидів відзнак, про їх зовнішні видозміни, сферу застосування та функціонування, викликані часом та змінами в суспільстві, що особливо важливо.

Дослідникам фалеронімів часто доводиться зустрічатися з нерозумінням колег-істориків щодо важливості об'єкту їх досліджень. Відсутність фундаментальних та навіть популярних праць, обмаль представлених у вигляді статей досліджень з фалеристики – все це спричиняє зниження інтересу до опрацювання нагородних та представницько-знакових комплексів, не кажучи вже про велику кількість різних знаків (значків). Останні в силу обставин, виконавши свою місію, були замінені іншими, популярнішими різновидами, і перетворилися на пам'ятки історії, доля яких через особливість форми та малий розмір, здебільшого виявилася безжалюною. Пішли у безвість унікальні знаки, виготовленні в обмеженій кількості для службового користування або нагородно-ювілейні. Наприк-

лад, «Красная гвардия СРД» – Одеса, 1917 р.; «Герою Рев. Движения» – 20-ті р. «Честному воину Карельського фронту» – два різновиди: бронзовий – рядовим бійцям, командуванню – срібний; «Учаснику восстання на заводі «Арсенал» к Х-летію Октября», «Партизану-красноармейцу» – 20-ті р. «Смерть контрреволюции – красногвардейцу к 10-ой годовщине революции». Це тільки надзвичайно малий, обмежений перелік знаків, отримати які вважалося колись великою честю, а поява їх на лацкані одягу дорівнювала майже ордену. Зміна поколінь, для яких такі знаки були віхами життя, орієнтація суспільства на нові цінності перетворили цих свідків історії на речі зайві і вони, приречені на забуття, частково потрапили до музеїв та зібрань колекціонерів.

А ці невеликі металеві вироби несуть у собі відбитки лаконічного поєднання певної ідеї, вираженої через новітні символи чи знак, засвідчують про здобутки та розвиток ювелірно-прикладного мистецтва в його оригінальному виразі. Їх яскраві кольори, влучність, своєрідність вираження, вдале компонування ряду символів, покликаних до життя епохою, під час якої їх створено і коли вони функціонували, як невід’ємний атрибут буття та кріпилися до одягу. Вони можуть розповісти чимало фахівцям-фалеристам про особу, яка носила знак, уточнити віхи її біографії, скласти уявлення щодо орієнтації влади на впровадження через знак свого ставлення до засобів впливу на маси.

Зібрані, класифіковані та атрибутовані знаки-значки, описані неупереджено, без зайвої політичної акцентації, складають самі по собі цілісну картину життя суспільства. Вона у свій спосіб, через знак, оповідає про досить цікаві явища в історичному поступі країни, відкриває можливості ще раз, без зайвих посилань на зафіксовані писемними джерелами факти, наочно підтвердити ті визначальні віхи у житті країни, які склали моральну цінність епохи. Одночасно кожний знак втілив, уособив, так би мовити, подію – факт, з розмаїття та суми яких складається історичне тло і, зрештою, біографія цілого покоління.

Фотодокументи минулих років часто фіксують певних осіб з відзнаками на грудях. Розшифрувати їх значення можуть тільки фалеристи, знавці з сутності їх систем та появи різних знаків у певний історичний період.

Кожна історична епоха додала від себе щось своє до медаль'єрного мистецтва – створення унікальних мініатюр у металі для вирізнення осіб візуально.

Нові технології, досконала техніка, зокрема у мистецтві виготовлення мініатюри на металі, дозволили сьогодні створювати нагрудні знаки чудової якості на високому технологічному рівні. Однак при цьому варто наголосити на дбайливе зберегання традицій, які прийшли до нас з епохи візантійських емалей, здобутки київських золотарів, що дали неперевершені зразки поєднання у творах малих форм кольору, дизайну, малюнку і художнього смаку. Тож дослідження комплексів фалеронімів різних епох – важлива і актуальна для науки тема, яка досі ще майже не опрацьована, оскільки вимагає від фахівців широких знань історії конкретного періоду, фалеронімі якого вивчаються, особливостей появи використаної символіки та емблематики, а також занурювання у предмети дослідження інших дисциплін, до яких відноситься навіть металознавство і металоекспертиза. Як не прикро констатувати, але досі існує тільки кілька невеликих каталогів, в яких зосереджено відомості про знаки військових та цивільних відомств на українських землях, перелік знаків випускників вищих учбових закладів. Куці відомості з енциклопедій становлять дороговказ для вивчення цієї частки фалеронімів у минулому. Кожний різновид знаків мав свою історію появи, якій передували певні події. Отже, вивчення знаків необхідно здійснювати обов'язково в історичному контексті.

Революційне мистецтво радянського періоду від самого початку вимагало появи нових форм і художнього вираження, позначених новою ідеологією, відмови від звичних символів та емблем. На мініатюрних знаках з'явилися цілі картини – символи відмінно нового суспільства, яскраво виражених прагнень і цінностей. Відбувався настирливий пошук поєднання

нової форми і нового змісту, які мушили затьмарити всі попередні знакові системи, відіграти в суспільстві особливу роль: вирізнити серед маси тих осіб, яких варто відзначити за щось особливе. Врешті знак констатував приналежність до певної групи людей, чимось відмінних від інших громадян.

Держава, проголосивши рівність, скасувавши стани, виділяла відразу серед своїх громадян робітників, військових і трудове селянство. Їм і були адресовані перші знаки вирізнення в державі. Так, для прикладу, на знаках 20-х-30-х рр. є зображення залізничних колій з поїздами, заводських будівель, гребель, плугів, молотів, навіть лісоповалу, що символізували ентузіазм мас, прагнення молодого республіки до відбудови зруйнованого війною народного господарства. А дещо пізніше на знаках популярними стали зображення літаків, парашутів, дирижаблів, аеростатів, оскільки країна будувала свій повітряний флот. Тож знаки видозмінювали т. з. зоровий ряд символів, прив'язуючи їх до подій та визначних фактів, що постійно відбувалися. Звідси бере початок і унікальна система знаків-нагород, що виготовлялися малими тиражами. Вони майже не відомі широкому загалу, оскільки стосувалися подій місцевого масштабу.

Відомі гравери, медаль'єри, художники прилучилися до створення знаків епохи соціалізму. На превеликий жаль, їх імена залишилися, так би мовити, за кадром. І тільки, в окремих випадках нам відомі прізвища авторів ескізів, дизайну або медаль'єрів-граверів, які створювали дивовижну мозаїку із знаків – велику і унікальну спадщину металевих мініатюр.

Кожна країна, відповідно до своїх ідеологічних засад та постулатів, вводить власну систему символіки нагород та заохочувань у відповідності з існуючими поглядами суспільства на високу мораль, подвиг, героїчний вчинок, вірність вітчизні, захист прав і свобод громадян. Виникає і цілісний інститут державних знаків вирізнення службовців, відомчих відзнак, грамот з речовим супроводом у вигляді значків.

Не вдаючись зараз до викладу історії появи різних видів фалеронімів, тільки зазначимо, що велика кількість їх різних

типів вже давно потребує чіткої класифікації. Залишаючи для наших колег-істориків висновки та узагальнення відносно перебігу історичних подій, пов'язаних з трансформаціями в системі визначальних символів, що суттєво вплинули на символіку, зупинимось виключно на одній із зовсім не розроблених проблем фалеристики – значках, як застиглих в металево-емалевому штампі подій нашої історії. Використаємо при цьому для означення комплексу досліджуваних фалеронімів поняття «нагрудний знак» та «нагрудний значок», як предметно – речових джерел візуальної комунікації. Оскільки термін «фалера» має важливе значення в понятійному апараті наукової історичної дисципліни, дозволимо собі певний відступ, щоб прослідкувати його трансформацію від назви металевої прикраси до означення нагородного знаку вирізнення та значків всіх видів, об'єднаних в узагальнене поняття – «фалероніми».

З глибин віків, часу античності дійшов до наших днів звичай відзначати металевими, блискучими бляхами – прикрасами певної форми (т. з. фалерами) військових за їх подвиги, вирізняти осіб.

Давня Греція і Рим залишили нам у спадщину речові та писемні докази їх широкого вжитку. Геродот у своїй знаменитій «Історії» твердить, що бачив їх у скіфів, де предмети виготовляють «із золота і міді», «з міді роблять вони нагрудні панцирі для коней, вудила і фалери виготовляють із золота»¹⁰. Давньогрецький історик Ксенофонт відзначив свого сина Фарнабада двома розкішними фалерами, знявши їх з грудей коня¹¹. У Римі в IV ст. до н., одночасно із золотим кільцем (обручем) для покладення на голову та на шию, використовували невеликі фалери – маленькі щитки для ознаки вершництва. Потім вони перетворилися в інший різновид невеликих металевих мініатюр – основні знаки вирізнення сенаторського стану.

Форма у фалер здебільшого була круглою або овальною (розмір від 4 до 7 см у діаметрі). Метал – бронза, золото, скло, дорогоцінні метали та коштовне каміння. Так звані «портретні

фалери», які можна вважати праобразом сучасних нагород, яким присвоєно власні імена, зафіксовані у I ст. до н.е. Так, Септимій Север звелів зобразити свій портрет на фалері тріумфальної арки м. Холмса, у Лівії. Зображення фалер збереглися на надгробках, стелах на честь центуріонів. Їх кількість сягає там часом дев'яти.

Музеї Європи дбайливо зберігають колекції фалер¹². Фалери з кільцем для підвішування на шиї чи застібці є в музеї Ватикана (а також з «вушком» для носіння). Зібрання фалер у колекції інталій і камеї Державного Ермітажу Російської Федерації мають екземпляри з кріпленням для носіння на доспіхах.

Але коріння відзначення предметами сягає ще більш давніх часів, коли певні знаки поваги до сміливців, їх подвигів, були скромнішими. Це – шматки тканини в родових кольорах правителя, гілки дерев, які вважали священними – лавру, оливи, дуба, пальми, пізніше – вінки з них. Давні речові фалероніми нас можуть безпосередньо цікавити способами кріплення, оскільки їх видозміни свідчать про вибір оптимальних зразків застібок, їх модифікації.

Структурна фалеристика, як вже відзначалося, складається з систем державних і різного виду відомчих відзнак, зокрема військових структур і деяких законодавчих та правничих інституцій. У цьому зв'язку варто згадати такий факт з історії: за Петра I для офіцерів піхоти було затверджено обов'язковий знак вирізнення – металева пластина у формі півмісяця з усіченими кінцями. У центрі зображався герб чи вензель. Пластину – видозмінену частину лицарського нагрудника – носили на грудях, під коміром. Обер-офіцери мали срібні їх зразки із золотою окрайкою, а штаб-офіцери – золоті із зображенням царської корони та Андріївського хреста. Обер-офіцери Преображенського і Семенівського полків за мужність і героїзм у битві під Нарвою 19 листопада 1700 р. отримали нагрудні знаки з датою бою. Звідти, можна вважати, потім взяла початок ідея відзначення «відбірного війська» – гвардії.

Отже, з'явилася колективна відзнака – вид своєрідного вирізнення військових частин, а також офіцерів з означенням на

знаку пам'ятної дати. Подібних випадків в історії світової фалеристики до того часу не зустрічається. За аналогією наведемо приклад з часів Великої Вітчизняної війни, коли народилася радянська гвардія, а бійці гвардійських підрозділів з 1942 р. почали носити спеціальний знак, дещо схожий на орден Червоного прапора з словом «Гвардія» на червоному емалевому полотнищі¹³.

Опис і кольорове зображення нагрудних знаків до 1917 р. подано у «Каталозі вітчизняних орденів, медалей та нагрудних знаків Артилерійського історичного музею» (Л., 1962), тому дослідники можуть звернутися за матеріалом до чудово ілюстрованого видання. Однак, на жаль, і воно не містить всіх видів існувавших тоді знаків вирізнення, не кажучи вже про появу нових різновидів.

Наш вступ до теми, що порушується в статті, дозволить читачам уявити історичний поступ різновидів нагрудних знаків візуальної комунікації, і, відтак, орієнтуватися у «безмежному морі» металевих мініатюр, якими зарясніли у післяреволюційні роки груди громадян СРСР. Сьогодні на часі стоїть питання про необхідність їх дослідження, як історико-мистецьких пам'яток епохи, комплексів візуальної комунікації. Серед цих нагрудних знаків своє місце займає такий різновид, як депутатські значки, які засвідчують про приналежність особи до виборних законодавчих органів держави. Вивчення трансформування форми знаків, інформації, яку несуть написи, зафіксовані дати, а також клейма, супутні документи творців ескізів, виробників (поява значків, їх подальше функціонування завжди пов'язані з численними правничими актами), дає підставу для використання їх даних в історичних дослідженнях, як предметно, так і для атрибутування іконографічних джерел.

Фалеристичне надбання суспільства пов'язане з історією мистецтва та техніки, оскільки значки – то вироби декоративно-прикладного його виду. Це не важко помітити, коли порівняти офіційно затверджені нагрудні знаки для депутатського корпусу різних рівнів.

Для того, щоб з'ясувати, до якого різновиду належать депутатські значки, необхідно розрізнити їх за усталеною схемою класифікації, тобто визначити їх місце в системі графічних об'єктів, що за призначенням несуть ту чи іншу інформацію.

За призначенням знаки поділяються на такі групи:

1. Нагородні – їх надають за визначні певні успіхи праці у суспільно–політичній діяльності, на військовій службі, охороні правопорядку, за видатні досягнення в усіх суспільно–корисних видах діяльності, спорті тощо.

2. Службові – їх призначення – вирізнити представників різних державних відомств, військових чинів та підрозділів, посадовців (об'єднують великі групи знаків – від депутатських до знаків листонош, водіїв таксі, тощо).

3. Академічні – знаки вузів, які видають разом з дипломами при закінченні вищих та середніх державних спеціальних та відомчих навчальних закладів, від недавнього часу – знаки НАН України та інших національних та відомчих академій, тощо.

4. Членські – свідчать про членство у творчих спілках, політичних партіях, союзах, клубах, національно-культурних, спортивних, молодіжних товариствах, тощо.

5. Ювілейні – присвячені ювілеям різних визначних подій, річницям пам'ятних дат і видатним людям – представникам національної та світової еліти.

6. Сувенірні – це велика група значків, присвячених країнам, містам, гербам, проведенням свят, фестивалів, олімпіад, Днів культури і мистецтва.

Виготовляють знаки з найрізноманітніших матеріалів. Найбільш поширені металеві – з латуні, алюмінію, бронзи, міді, трапляються серед них срібні та золоті. Здебільшого знаки виготовляють з різних металевих сплавів. Всі ці дані можуть розповісти про час та спонукальну причину їх створення, про людей – творців мініатюр, їх знання, смаки, майстерність. Для прикрас знаків використовують гарячу емаль, визолочення, сріблення, чернення тощо. Малюнок знаку завжди несе велике змістове навантаження. При цьому важливо пам'ятати, що

багато-які з нагрудних знаків мають не тільки історичну, але й художню вартість. Система так званих «обслуговуючих знаків» – це комплекси візуальної комунікації спеціального призначення. Вони займають свою нішу серед історичних і матеріальних джерел.

Проходять роки і нагрудні знаки стають історичними реліквіями. Загальну кількість знаків, випущених в Україні з 1917 р. до нашого часу, встановити просто не можливо. Їх облік ніхто не вів¹⁴. Струнка систематизація та опис різновидів нагрудних знаків – одне з важливих завдань вітчизняної фалеристики.

Окремі загальні відомості щодо депутатських значків зафіксували тільки кілька видань¹⁵. Однак, вперше велике розмаїття депутатських значків та їх особливості відмітив та відобразив через рисунки у своїй праці В.Д. Кривцов. Він видав каталог для колекціонерів та практичного значення роботу, що давали змогу звернутися до цих видань за інформацією. Відразу зауважимо, що відомості щодо випусків знаків депутатів Верховної Ради СРСР там дуже обмежені. Так, в праці В.Д. Кривцова спочатку перелічено 110 різновидів знаків депутатів Верховних Рад союзних та автономних республік. У наступній праці автор дав відомості ще додатково про 118 значків¹⁶. Наведена у довіднику В. Кривцова систематизація значків певною мірою за обсягом наданого матеріалу може задовольнити потреби колекціонерів, але не вчених – дослідників фалеронімів. Автор систематизує знаки, наводить їх чорно-білі зображення, вказує на рік функціонування. Саме це заслуговує на увагу науковців, які вивчають комплекси службових фалеронімів.

Причин того, що досі депутатські значки не досліджено, чимало. Одна з них та, що вони виявилися розрізненими предметами і тільки частина з них потрапила до музеїв. Виготовляли значки для службового користування спочатку на різних підприємствах. Коли справу замовлень владнали і почали карбування на монетних дворах, то саме тоді в Союзі, в унікального значення центрах – в Москві та Ленінграді

– концентруються найбільш повні колекційні добірки. Пильна увага до них колекціонерів теж спричинила їх розпорошення.

Через невеликі тиражі та високу художню цінність значки, виконані у важких металах і вкриті гарячою емаллю, стали частиною колекцій як цінні експонати, а, відтак, виявилися недоступними науковцям. У додатку «Депутатские знаки» до роботи І. І. Лихицького¹⁷ під №№ 636–788 наявні уривчасті відомості щодо окремих значків для депутатів Верховної Ради СРСР та союзних республік. Однак ці дані вибіркові, тому становлять тільки пізнавальний інтерес і можуть слугувати виключно для ознайомлення.

Увага до значків депутатів з боку колекціонерів цілком зрозуміла і через те, що вони складають цінність, оскільки виготовлені із срібла. Рідкісність значків стає цілком зрозумілою, якщо проаналізувати кількісні склади обраних до рад депутатів, для яких їх виготовляли. Так, кількість обраних до Верховних Рад СРСР у різні періоди нашої історії не була сталою. За останні роки до депутатського корпусу СРСР обрано 2250 осіб. У союзних та автономних республіках ця цифра, як мінімум, у два рази менша. Навіть якщо врахувати, що для депутатів виготовляли ще запасні варіанти – дублікати, то загальне число значків для обранців одного скликання складають мізерний тираж. Для республік він становив 600 – 700 екземплярів.

Виготовлення службових та ювілейних значків у радянські часи доручали в країні тільки кільком підприємствам. Серед них провідним був Митищинський завод дослідних та суверенітних виробів у Підмосков'ї. Підприємство виготовляло нагородні види значків та значків на замовлення ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР, союзних республік, керівництва профспілок тощо. Однак, як то не дивно, на підприємстві, в якому побував автор статті, в архівах не збереглися документи і систематизовані дані щодо карбування значків для УРСР. Вдалося встановити, що, наприклад, у січні 1982 р. завод виготовив на замовлення УРСР для депутатів Рад різних рівнів значки за-

гальним тиражем 441 580 одиниць. У 1984 р. загальний тираж замовлень з республіки склав 609 630 одиниць. У жовтні 1986 р. тираж знаків становив 260 тис., а у першому півріччі 1987 р. – понад 360 тис. Останнє замовлення від УРСР надійшло 1990 р. До виборів, що відбулися у березні, завод виготовив спочатку 282 310 екземплярів, а у березні – надіслав 109135¹⁸.

Для України підприємство виготовляло значки у вигляді прапора, витягнутого по вертикалі, у кольоровій гамі державного прапора Української РСР. Металом слугував алюміній, анодований під золото, вкритий емаллю. На звороті значка знаходиться кріплення у вигляді шпильки. Там само завод проставив і свій фірмовий знак.

Написи на значках відповідали статусу депутата в Раді (обласна, міська, районна, селищна і т.д.) і виконані українською мовою.

Підприємства, які виготовляють значки, зазвичай мають свої клейма. При класифікації знаків всіх видів у науковій літературі для визначення місця виготовлення знаків застосовують терміни «монограми», «клеймо» (тавро), «вензель»¹⁹. Ці поняття означають двома або більше літерами, які часто поєднано в один знак чи переплетено у загальний малюнок. Трапляється, що такі монограми називають ще словом «шифр». Монетні двори використовують клейма у вигляді монограми, які складають початкові літери назви підприємства – «ММД», «ПМД» – відомі в Росії монетні двори Москви і Петербурга. Саме наявність клейма дає підставу дослідникам для означення місця карбування значків. Для знаків з дорогоцінних металів проставляють ще пробірні клейма Державних пробірних установ.

Оскільки зібрати та проаналізувати в ретроспекції всі відомості щодо випусків значків депутатів Рад в Україні справа дуже складна і потребує великої пошукової роботи та зусиль, складання каталогу, створення колекції, зупинимося на тих з них, які вдалося автору встановити особисто.

Тривалий час керівником Секретаріату Верховної Ради

України працював Л. Горевий. На нього покладалося завдання забезпечити виготовлення значків для депутатів. Саме від нього автором отримано відомості щодо процесу введення в Україні нового знаку для депутатів Верховної Ради після проголошення незалежності²⁰.

Спочатку запасу значків вистачало, щоб задовольнити запити візуальної комунікації для депутатів. Централізовано виготовлені значки зберігалися у запасниках секретаріату Верховної Ради. Депутатам 12-го скликання видавали їх (у червонолазурному варіанті у вигляді прапорця) з відповідною загальною нумерацією. Однак, на цей час припадає відозміна кольорової гами тла знаку на синьо-жовту. Проблеми з карбуванням знаку тоді ще не виникало, оскільки замовлення на карбування розміщували у Москві (ММД). На виготовлення знака йшло 11 г срібла, 0,1 г золота та емаль. Виготовляли значки з розрахунку два знака на одного депутата з урахуванням можливого повторного видання значка при його втраті. Відразу зазначимо, що пізніше виникла проблема – відсутність жовтогарячої емалі. У поточному архіві Верховної Ради є документи, що засвідчують про придбання 2-х її кілограмів в Австрії. Завідувачу сектором організації діловодства загального відділу апарату Верховної Ради України В. А. Степаненку тоді доручили забезпечити випуск нового зразка значка. Саме на нього поклали відповідальність за вчасне їх надходження та видачу депутатам.

Одночасно, як то стверджували представники апарату у розмові з автором, у голови Верховної Ради І. С. Плюща виникла ідея видозмінити дизайн та форму знака. Замість прапора спробували ввести овал з новою символікою кольорів. Було навіть відповідне замовлення художникам. Створили ескіз, потім було виготовлено пробний зразок. Але до його введення справа не дійшла.

Значок депутата – персоналізована ознака візуальної комунікації особи, тому їх відповідно нумерували. 12-го скликання перенумеровано на 1-е скликання, 13-го – на 2-е; 14-го на 3 –е. Оригінали і дублікати значків (з кріпленням) мають відповід-

ні гравіровані позначки на звороті. З вересня 1994 р. по серпень 1996 р. депутатам довелося видати додатково, на заміну втрачених, 135 значків. Це викликало необхідність мати у резерві в середньому додатково до 3-х знаків на особу з складу Ради на місяць.

Значки виготовляли в Україні на Київській ювелірній фабриці, як вироби спеціального замовлення. Їх супроводжувала обов'язкова бірка – підвіска з написом «Київський ювеліром» (срібло 925. Арт. 3098169727).

Знаки депутатів 14-го скликання виготовляла вже і фірма «Ольга» (Київ). Вони за якістю гірші, ніж попередні зразки. Видавали депутатам значки у спеціальній упаковці для ювелірних виробів, а частину у пакетах. Замовлення складало 900 штук для 14-го скликання, виготовили тільки 750. Нами встановлено відмінності у значках різних скликань. Так, у першій партії виробів 14-го скликання номер скликання і номер відповідно до посвідчення депутата гравірували виробники. Надалі технологія змінилася: номер за посвідченням проставляли на підставі замовлення виключно секретаріату Верховної Ради. Дублікати значків на заводі, крім номерів скликання і посвідчення, містять літеру «Д» (дублікат).

Врешті механізм нумерації знаків дещо удосконалили. Після видачі Центральною Виборчою Комісією депутатського посвідчення з відповідним номером, апарат ВР видає значок депутату з присвоєним порядковим числом.

Вивчити та дослідити всі видозміни та історію знаків депутатів вищого органу законодавчої влади видається важливим і через те, що в складі депутатів відбувалися зміни. Окремі особи переходили на постійну роботу в державний апарат, складали повноваження. Знаки втрачали власника, номер його наступника в Раді змінювався. Додатково обиралися і нові члени депутатського корпусу. Це траплялося в разі смерті депутата. Попередня алфавітність нумерації, яка існувала раніше, взагалі втратила сенс. При цьому вступили в силу документи, які різнилися від попередньо прийнятих способом видачі номера знаку та його дублікатів тощо.

Всі процеси, які стосувалися змін системи виробів депутатів (змішана система, за округами, згідно проходження в парламент депутатів за партійними списками) позначилися і на функціонуванні та особливостях обліку та нумерації депутатських значків.

Нагрудний значок депутата ВР – один із зовнішніх атрибутів приналежності до законодавчої гілки влади, персоналізований знак вирізнення. Він містить чимало інформації для фалеристів, яка може в разі її систематизації та оприлюднення, дати історикам, що досліджують парламентську систему, біографії окремих осіб чимало додаткових даних. Як фалероніми ці значки повинні обов'язково стати предметом особливої колекції Національного музею історії України. Це важливо ще й тому, що жодна установа не має досі всіх зразків знаків депутатів за період, починаючи з 20-х р. Колекціонерам досі теж не вдалося зібрати більш-менш повну колекцію. Тому на часі створення фундаментального каталогу значків депутатів, починаючи з 1922 р.

Не краще стоїть справа із зберіганням та функціонуванням значків депутатів інших рівнів Рад. Окремі вибіркові дані щодо випуску значків містяться у поточних архівах обласних, міських та районних рад. Зібрати відомості по регіонах і скласти загальну картину процесу – одне з складних завдань, яке під силу здійснити тільки колективно. Інакше загальне уявлення щодо всього комплексу значків буде завжди далеко не повним.

У 1997–1998 рр. Асоціація міст України, до якої входять майже 300 населених пунктів, займалася збором інформації про депутатські значки міських та районних рад. Оскільки всі міста на той час виготовляли значки самостійно, АМУ запропонувала їх виготовляти одночасно на одному підприємстві. Київський завод «Динамо» виборов право (за тендером і врахуванням співвідношення невисокої ціни і доброї якості) на карбування значків. Саме тоді виготовлено 2000 різних модифікацій значків (ціна 1 знаку – 9 гривень), але чимало міст самі забезпечили свої потреби на місцевих підприємствах.

Як же стояла справа з виготовленням значків на місцях? Так, 1998 р. на місцевому підприємстві Луганська на замовлення обласної та міської рад розробили дизайни знаків. Враховували побажання замовників, які забажали бачити значок для депутата області у формі прапорця в кольорах обласного прапора, для міста обрали кольори державного прапора із зображенням затвердженого герба міста Луганська. Тираж знаків для депутатів обласної ради склав – 150, для міста – 100 знаків. Виготовили їх з латуні з шпильовим кріпленням.

Знак депутата обласної ради являє собою витягнутий по горизонталі прапор області з написом «Депутат /Луганської/ обласної/ ради» (у чотири рядки). Знак депутата міськради відповідає подібністю варіанту знаку часів радянської влади, але з новою символікою: витягнутий по вертикалі Державний прапор України, на синій частині якого (з виступом на жовтий) накладено герб міста Луганська. Під гербом відповідний напис у 3 рядки: «Депутат Луганської /міської/ ради».

Знаки для депутатів районних Рад виконано у класичному стилі значків періоду незалежності – Державний прапор України з тризубом біля древка у верхній частині з написом у 3 рядки: «Депутат» (на синьому тлі) «районної / ради» (на жовтому тлі). Всі варіанти значків виготовлено з латуні та алюмінію, кріплення шпильове. Автору відомо, що частина тиражу виготовлялася підприємством із срібла за спецзамовленням (штифт і вся система кріплення теж срібна з клеймом заводу та пробірним визначенням металу – срібло 925°). Це – єдиний випадок за всі роки існування аналогічних значків, коли на них вперше виявлено пробірне клеймо.

У колекції автора є в наявності кілька варіантів значків райрад, які різняться розмірами літер у словах. Факт використання різних металів для виробів із срібла та з нейзильберу підтверджено і особливостями самих знаків при їх безпосередньому візуальному дослідженні.

Того ж 1998 р. виготовлено значки для депутатів Харківської облради (100 знаків), 10 з яких – срібні. На тлі прапора Укра-

їни напис у 4 рядки: «Депутат /Харківської /обласної/ ради» (два слова на синьому тлі, два – на жовтому). Угорі, біля деревка – тризуб. Значки з нейзильберу мають шпильове кріплення, срібні – гвинтові. На звороті клеймо заводу і проба срібла – 925°.

На Харківському ювелірному заводі розроблено дизайн і 1999 р. виконано замовлення на виготовлення значків для селищних і сільських Рад. Вони подібні до описаних попередньо. Написи розміщено у три рядки. Метал – нейзильбер, частина значків – срібна, з гвинтовим кріпленням, позначенням проби металу. Розміри значків кожної групи замовлень різний.

2000 р. завод виготовив за представленим ескізом з міськради значки для її депутатського корпусу. Ескізи розроблено на Малому комунальному підприємстві – в Бюро реклами, інформачії та благоустрою міського середовища. Знак являє собою витягнутий і дещо вигнутий по горизонталі прапор м. Харкова: на зеленому тлі розмішено герб міста, над гербом напис – «Харків», праворуч від герба у 3 і рядки слово: «Депутат /міської/ ради». Особливість технології виготовлення цих значків полягає в тому, що він складається з 2-х частин. Перша – основа знаку, вкрита темно-зеленою емаллю. На ній – написи, а на звороті – система кріплення до одягу. Друга частина – герб міста, який за допомогою двох штифтів прикріплено до основи. Значок виглядає красиво і відрізняється від інших подібних знаків візуальної комунікації саме зображенням символу міста, його герба. Як і у попередніх випадках, частина тиражу – срібна. Клейма заводу і державне пробірне проставлені на звороті.

Значки для депутатів міськради м. Львова (1998 – 2002 рр.) виготовляло Львівське державне спеціалізоване бюро «Топаз». Чимось особливим вони не відрізняються від вже згаданих. Особливістю значка є тільки його малий розмір, тому він скромно виглядає. Застібка на звороті системи «карабін».

Починаючи з 2000 р. замовлення на значки депутатів для всіх рівнів Рад західного регіону в основному розміщують на

Львівському державному заводу акціонерної компанії «Українські поліметали». Інформація щодо значків до 1996 р. відсутня, але наявні дані про виконання замовлень навіть з Полтавщини та Чернігівщини. Значки для депутатів міських, районних та обласних Рад виготовляли з латуні, вкритої емаллю. Кріплення – застібка «карабін», а з 2000 р. – «кліпса». Особливістю значків є те, що клеймо виготовника визначається чітко, як рекламний носій інформації: «Львів / ювелір.»

Цікава деталь: на Львівському підприємстві 1999 р. на замовлення депутатської фракції КПУ у Верховній Раді України виготовлено значок у вигляді червоного прапора з написом: «Комуністична партія України». Наводимо цей приклад для того, щоб відзначити, що це – спеціального призначення партійний депутатський знак, а не значок члена партії²¹.

Значки депутатів Київради за радянських часів виготовляли на виробництві, що підпорядковувалося Товариству охорони пам'яток історії та культури УРСР. Знак являв собою витягнутий по вертикалі злегка зігнутий стилізований прапор УРСР. На тлі прапора розміщено напис у 3 рядки: «Депутат /Київської/ міськради». Два слова на червоному, третє – на лазуровому тлі. Метал – латунь, на звороті – відчутний рельєфний відбиток лицевого боку. Ширина значка – 24 мм; висота прапора у древка – 29 мм. Кріплення – штифт з гайкою, трапляється і шпильовий різновид.

Призидія Київміськради у вересні 1991 р. затвердила «Положення про нагрудний знак депутата Київської міської Ради народних депутатів»²². На оргвідділ Ради покладено відповідальність за виготовлення значків. У Положенні відзначено, що «знак виготовляється із спеціального сплаву металу і являє собою прямокутник у вигляді прапора розміром: висота 20 мм і ширина 40 мм». Полотнище прапора нагрудного знаку двокольорове – синьо-жовте, «колір полотнища займає верхню частину знаку висотою 10 мм». На середній частині нагрудного знаку є напис золотистого кольору. «Народний депутат Київської міськради». У верхній лівій частині знаку розміщено національний герб України²³ – Тризуб золотистого кольору. У

положенні вказувалося, що депутати можуть носити значки старого зразка до їх заміни на новий варіант.

Значок виготовили 1992 р. Але напис різнився від затвердженого в описі положення. Слово «народний» випустили, за дизайном і формою значок мав «радянський» вигляд.

За період 1994–1998 рр. депутати отримали два різновиди значків (розмір 21 на 30 мм та 25 на 35 мм). Виготовляли значки на Київському заводі «Динамо». Спосіб кріплення – «карабін». Значок 1998 р. за дизайном нагадує знак народного депутата України.

ІІ сесія ХХІІІ скликання Київради розглянула у квітні 1998 р. новий проект знаку депутата і доручила апарату Ради вирішити питання про його виготовлення²⁴. Серед документів архіву зберігається кольоровий рисунок автора ескізу Ю. Соломенського²⁵, де знак зображено у натуральну величину. Виготовлений у «МАК – центрі» м. Києва значок став дещо менший за розміром, напис залишився у 2-ва рядки без змін. Спосіб кріплення – «цанга», клейма на звороті відсутні.

Розглянуті нами значки депутатів Рад різних рівнів – то тільки незначна частина сучасних різновидів фалеронімів візуальної комунікації подібного профілю службових знаків. Вони складають один з різновидів у системі значків, який ще чекає на дослідження. Завдання науковців, які розробляють і вивчають сучасну символіку – поставити питання про збір повної колекції та реєстр значків депутатів у наш час. Перші кроки в цьому напрямку зробив «Фонд муніципальних реформ «Магдебургське право», який у квітні 2000 р. надіслав запит Радам всіх областей²⁶. Таким чином зібрано досить значний довідковий матеріал про депутатські значки Рад різних рівнів, з їх описом, технічними параметрами тощо. Автор статті зібрав самостійно колекцію значків, але вона ще далеко не повна. В Україні є ряд колекціонерів, що збрали колекції зазначеної тематики. На черзі перед фалеристами стоїть питання про збір відповідного фалеристичного матеріала та супровідних документів для ретельного дослідження значків і введення їх до наукового обігу в комплексі.

1. Бурков В. Г. Фалеристика: Учеб. пособие. – М., 2000. С. 41; Дмитрієнко М. Ф., Іщенко Я. О. Походження та побутування в науці термінів «фалера», «фалеристика», «фалеронім»: теорія та історіографія // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий зб. наук. пр. – К., 2001. – Вип. 4. С. 329–338.

2. Терміни «знак» і «значок» словники тлумачать без особливої різниці. Однак, словосполучення «знак розрізнення», «знак відрізнєння», «знак відмінності» ми використовуємо у статті у відповідності до пояснення російського аналогу «знаки различия», «знаки распознавания», «отличительный знак», і «значок» – стосовно різновиду знаків в системі комунікативних фалеронімів – (Див.: посилання 3) – депутатських знаків (значків), тобто в розумінні «відрізнити», «відрізнити», «виділити», розпізнати серед інших подібних джерел візуально. // Див.: Русско-украинский словарь: В 3 – х т. – К., 1968. – Т. 1. – С. 460, 461. Терміни «знак відзнаки» більше підходить до поняття «відзнака – нагорода». Розпізнавальний знак», «відмітний знак», «характерний знак» вважаємо в даному випадку не зовсім прийнятними. // Див.: Там само. – Т. 2. – С. 314; Новий російсько-український словник. – К., 1996. – С. 145, 284; Военный энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 1409; Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. – М., 1973. – С. 204–205.

3. Термін «фалеронім» введено до термінологічних словників вперше у 1973 р. Обґрунтовано нову дифініцію наявністю основного поняття «фалера». Тому назва будь-якого знаку відмінності чи нагороди може бути передана через узагальнююче власне ім'я – «фалеронім». Ця назва створена у відповідності до моделі ономастичного терміна з латинським терміноелементом. Див.: Побольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. – М., 1978. – С. 155. Термін закріплено і в інших ономастичних працях. Див.: Теория и методика ономастического исследования/ Под ред. А. П. Неподкупного. – М., 1986. – С. 200.

4. Зауважимо, що класифікаційні схеми знакових систем, ще не розроблено остаточно.

5. Григорьев В. Для любителей фалеристики // Сов. спорт. – 1966. №6. – С. 32.

-
6. Саукке М. Фалеристы // Филателия СССР. – 1967. – № 9. – С. 43; Ильинский В. Н. Знаки и их коллекционирование. – М., 1979.
7. Закон України «Про державні нагороди України» // Голос України. 2000. 18 квіт. – № 69 (2316). – С. 3.
8. Мякушев С. Д. Фалеристика и изучение истории советского общества // Источниковедение и историография: Спец. истор. дисциплины: Сб. ст. Моск. гос. ист.-арх. института. – М., 1980. – С. 1 – 5.
9. Бурков В. Г. Историографические аспекты отечественных фалеронимов и фалеристики. (1710–1993 гг): Автореф. ... докт. ист. наук. – М., 1995. – С. 4.
10. Вспомогательные исторические дисциплины: Историография и теория. – К., 1988. – С. 71; Вспомогательные исторические дисциплины // Тез. докл. и сообщ. конф. М., 27 – 25 янв. 1994 г.). – М., 1994. – С. 66.
11. Геродот. История: В 4 т. – М., 1887. – Т. 1. – С. 111; Ксенофонт. Греческая история. – Л., 1932. – С. 76
12. Enciclopedia Italiana. – Rome, 1932. – V.XIV. – P. 743,
13. Вльня. Рождение гвардии. – М., 1975; Кузьмичов А. П. Советская гвардия. – М., 1969.
14. Лихицкий И. И. Искусство русской миниатюры в металле. Каталог нагрудных знаков. 1917 – 1991. – Львов, 1995. – С. 7.
15. Там само. С. 26–28; Круглов П. Е. Что такое фалеристика. – Минск, 1982. – С. 9–21. Тематические разработки и отдельные знаки. С. 61 – 63; Кривцов В. Д. Практическое руководство для коллекционеров // Аверс, 1995. – № 1 Его же. Советские знаки и ордена. Каталог для коллекционеров // Аверс, 1996. – № 2.
16. Кривцов В. Д. Практическое руководство для коллекционеров // Аверс, 1995. № 1. – С. 3 – 14.
17. Лихицкий И. Вказ. пр. – С. 26 – 28.
18. Поточний архів Митищенського заводу. Фонд: замовлення та виготовлення. № 1616 – 82; 1318 – 84; 1460 – 90.
19. Робинсон Д. В. Монограммы, инициалы, клейма в советском медальерном искусстве. 1917 – 1991. – Спб., 1994. – С. 3 – 9.
20. Поточний архів апарату Верховної Ради України. Вихідні документи. Добірка: Секретаріат: 1989-1996 рр. № 1663: Незасвідчена копія. – С. 120-144.

21. Відомості щодо випуску всіх значків на Львівському підприємстві отримано від начальника цеху їх виготовлення А. В. Навогольника (згідно до документів). – Авт.

22. Поточний архів Київської міської Ради народних депутатів. Президія. Рішення № 110 від 06. 09. 91 р. – С. 3 – 11.

23. Тризуб – основний знак Малого Державного герба України. Див.: Конституція України, прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 2001. – С. 20.

24. Поточний архів Київради... С. 4.

25. Там само. Рішення II сесії Київради. Ч. 1. 1998. К.: «ДКПП» Тираж, 1998. – С. 12 – 15.

26. Лист Фонду муніципальних реформ «Магдебургське право» № 18. Від 3. 04. 2000 р. Засвідчена копія / Колекція автора./

Mykola Omelchenko

**DEPUTY INSIGNIA IN THE STRUCTURE
OF HISTORICAL SOURCES (THE ATTEMPT OF VISUAL
COMMUNICATIVE INSIGNIA INVESTIGATION)**

The article is dedicated to the necessity of comprehensive study of deputy insignia. The questions of history and classification of insignia from the ancient times till the present is also examined in the article. The author tried to investigate the processes of creation of visual communicative insignia, a special kind of historical sources, in Ukraine.

